

SZEMLE

ROMSICS GERGELY

Többszólamú magyar kisebbségtörténet

Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.*

Disputationes Samarienses 7. Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2006.

Konferenciakötetről ismertetést írni, amint a közhely tartja, nehéz. Ennek szükségszerűségét éppen jelen kötet cáfolja határozottan: az előadás- és tanulmányszövegek olvasása egymást visszhangzó érvekként vezetik az olvasót néhány, a magyar kisebbségek huszadik századi történetében meghatározó sejtés és felismerés felé. Pedig vaskos kötetről van szó, amelyben országok, korszakok és perspektívák között első pillantásra látszólag csak a magyar kisebbségekkel való foglalkozás teremt közösséget – ha nem is koherenciát. A koherencia nem is lenne elvárás, a szerkesztők maguk is bevallják: afféle *state of the art* kötet összeállítása volt a céljuk, ezért a Somorján, 2005 korányán elhangzott szövegeket a konferencián részt venni nem tudó kutatók munkáival is kiegészítették. A kötet vaskossága, a szerzők száma, a tematika kiterjedtsége azt sugallja, szándékuk megvalósítása sikerült nekik.

Túl a kvantitatív jellemzőkön és a minimális tematikai összefüggésen – szerencsére – mást is találunk a kötetben. A már emlegetett visszhangok eredményeképpen koherens kép nem alakul ugyan ki (ez egyébként is aligha történhetne a múlttal szembeni komoly erőszak nélkül),

ám a sorjázó résztörténetek egyértelmű benyomást hagynak maguk mögött. Úgy tűnik, figyelmes, másodszori és harmadszori olvasásra is, hogy a magyar kisebbségek huszadik századi története a szerzők szerint elsősorban az ágencia-nélküliség fragmentált és többszólamú, de bizonyos kritikus pontokon egybecsengő narratívájaként válik írhatóvá, ha nem is megírhatóvá.

A recenzió fenti tézise kétszeresen is magyarázatot igényel. Először is azt kell leszögezni, hogy a „megírás” olyan lezáródást feltételezne a történeti források feldolgozásában és a kanonizált történelmi perspektívák előállításában, amelytől még igen messze vagyunk. Erről tanúskodik, hogy – leszámítva az általános hozzászólásokat – ahány szerző, annyi feltáratlan forráscsoport, annyi perspektíva és meglátás. Nincs tehát arról szó, hogy a magyar kisebbségtörténet művelője klasszikus munkák módszeréhez viszonyítva szervezhetné szöveggé kutatásainak eredményeit. A nyugat-európai tudományosság történetéből ismerős működési mód, amikor a bevett módszerek közül válogatva a fiatal szerző (ahogy a kötet legtöbb közreműködője) új empiriát vizsgál, esetleg ennek alapján apró csavart csempész bele egy-egy elméleti vagy általánosító maximába, még körvonalaiban sem ismerhető fel a munkában. Ennek problematikájára a recenzió második részében térünk vissza, előtte azonban hasonlóképpen magyarázatot igényel az „ágencia-nélküliség” magyarul kissé esetlen fordulata is. Utóbbi kitétel alatt jelen recenzióban azt értjük, hogy a legtöbb szerző sugallata szerint a magyar kisebbségek története passzív módusban írható meg. Ennek alapja az a fabula, amelyben a kisebbség – akár lokális, akár makroközösségi szinten – az állami hatalom aktivizmusát elszenvedí. Ennek pontos módja, a nagyelbeszélés szüzséi a tér és az idő függvényében változhatnak. Így válságok idején végletesen beszűkülhet a kisebbségi társadalmon belüli működés szabadsága is, legyen szó akár elitekről, akár elesett és gyakran vezető nélküli működő csoportokról, míg a konszolidált politikai működés időszakáiban ezek a terek maguk is konszolidálódhatnak, megindulhat egyfajta tervezőmunka, a címben beharangozott integrációs stratégiák kidolgozása, ám ezek a stratégiák is az állami hatalom összehasonlíthatatlanul erősebb kezdeményezőkétségének és érdekérvényesítési képességének válnak áldozatává. Végeredményben a magyar kisebbség története a cselekvésképtelenség történeteként ülededik az olvasóban, míg tanulmányról-tanulmányra haladva a kötet végére ér. (Ott aztán nem elhanyagolható méretű pofon szakítja ki gondolataiból, de erről is többet később.)

Mi tehát az ágencia-nélküliség története? Már az első szövegben megkezdődik kibontása, ahol A. Sajti Enikő a „befogadás” és „kitasztás” fogalmait vezeti be a kronológiát strukturáló viszonyítási pontként a délvidéki magyarság történetében. Ezzel explicitté válik az az előadásán messze túlnyúló sugallat, mely szerint a titulás nemzetek kormányai jelölik ki a határokat és a trendeket a történelem, a magyar kisebbség integrációs stratégiái arra vonatkozhatnak, hogy az egyes időszakokban hogyan alkalmazkodnak a politikai hatalmi centrum elvárásaihoz. Szarka László ezt követő tanulmánya, ahogy A. Sajti Enikőé is, persze többről szól ennél, de az egyenes vonalú olvasás nem tévesztheti el a cselekményesítési eljárás újbóli felbukkasztását: a „magyar aktivista kísérlet Csehszlovákiában” végül éppen az idézett alcímbe ígért ágencia elvesztését, sőt, eleve fiktív voltát bontja ki a magyar és csehszlovák kormánypreferenciák között mozogni és kezdeményezni próbáló Magyar Nemzeti Párt történetében. Bár a szövegben van olyan utalás, amely a kisebbség pártját érdekérvényesítésre képes szereplőként állítja be („a politikai elit opcióit és magatartásformáit kétségkívül igen erősen meghatározták a magyarországi kormányzati instrukciók, amelyek kialakításában azonban ők maguk is kezdetől fogva részt vettek” – 27. o.), az előadás központi részét kitevő esettanulmány az aktivizmus egy korszakáról azonos módon zárul. Eszerint a kisebbségek feje felett dübörgő nagypolitika, a két érintett kormány bel- és külpolitikai stratégiái zárják ki az aktivizmus intézményesülését, és vezetnek el a felismeréshez, hogy az időszakos kvázi-partneri viszony ellenére az „aktivista politika [...] illúziónak bizonyult”. (39. o.)

Szarka László szövegének egy további megjegyzése arra vonatkozik, hogy az intézményesülés történetével párhuzamosan létezik a magyar kisebbség *intellectual history*-ként értelmezhető története is, amely természeténél fogva folyamatos és autonómabb. Ezt a kognitív ágenciát mutatja be elsősorban Bárdi Nándor szövege, aki ugyanakkor arra is kitér, hogy a kisebbségtörténeti kronológia strukturálható az intézményvédés és az intézményépítés fogalom-párja mentén – az A. Sajti Enikő által felvázolt ellentétes perspektívát kiegészítve vagy felváltva, tehetjük hozzá. Azt azonban ő is elismeri, hogy az intézményvédés és -építés története sok szempontból szándékok története, és éppen ez a jellemző az, amelynek következtében az *intellectual history* megkerülhetlenné válik: „a kisebbségi elitek saját társadalmuk feletti ellenőrzésének problémája az egész magyar kisebbségtörténeten végigvonul. A választásokon alapuló

kontroll hiányában ezért értékelődik fel a kisebbségi élet erkölcstana, az egység- és hagyománykultusz.” (66. o.)

A bevezető tanulmányokat követő két nagyobb egység (*A kisebbségi kérdés a nemzetközi kapcsolatrendszerben, Revízió és integráció*) a kötet valósággal fullasztó fejezetei, ahogy ugyanez a jelző alkalmazható arra a történeti helyzetre, amelyben a nagypolitika szorításába került magyar kisebbségek találták magukat, elsősorban a történelem nagy csomópontjain. Paradigmatikusnak ilyen szempontból L. Balogh Béni írása tekinthető a magyar–román „idegháború”-ról a második bécsi döntés idején és után. A szerző egy metaforája/modellje kiválóan ragadja meg a bemutatott helyzet lényegét: a román és magyar diplomácia, mint bemutatja, a zéró összegű játékok logikája szerint működött, melyben az én nyereségem szükségszerűen más vesztesége, és fordítva. A zéró-összegű játékokat a társadalomtudományban ma gyakrabban nevezzük fix összegűnek, ez kifejezi, hogy az elosztható javak összege véges és meghatározott, és a játékok modelljében általában nem is lelünk maradékot. Ez a maradéknélküliség, a két állam bizalmatlan osztozkodása a hatalom felett, ha a modellt metaforaként olvassuk, azt is implikálja, hogy a nem-játékosnak, a kisebbségnek nem jut sem szerep, sem kifizetés a játékban, a két kormány konfliktusukban is légmentesen simul egymáshoz, földrajzilag határaikkal, absztrakt értelemben pedig a hatalom és érdekérvényesítés monopolizálásával.

Ezt a végletekig élezett helyzetet nézetünk szerint jogos paradigmaticusnak tekinteni. Még akkor is, ha a két tematikus egység más írásai ezt nem pontosan ismétlik meg. De a szuverén vagy szuverén státuszra törő hatalom kizárólagos ágencia-igénye tükröződik Hámori Péter írásában az észak-erdélyi magyar szociálpolitikában, Göncz László a muravidéki vendek identitáskonstrukciós kísérleteiről szóló tanulmányában és a többi szövegben is. Filep Tamás Gusztáv az általa művelt jellegzetes és mindig tanulságos eszmetörténeti vizsgálatot folytatva egyfelől magányosan tanúskodik a kisebbségi közösség kognitív autonómiájának ellenálló-képességéről, másfelől ennek az ellenálló-képességnek a története, mint ez szövegében világosan megmutatkozik, egyben az intézményi-politikai autonómia/ágencia körülbástyázásának sikertelenségét is narrálja, mely nemcsak a csehszlovák, de a magyar politikai elittel szemben is megmutatkozik az első bécsi döntés idején. A közvetlen – katonai – kontroll finommechanikáját mutatja be Necze Gábor tanulmánya, amely a szuverén hatalom nomoszáinak, érvényesülési területének kiterjesztését dokumentálja a visz-

szaszerzett Kárpátalján. A kifejezetten a központi hatalom érdekérvényesítésére, a kisebbségi csoportok kooptálására vonatkozó tanulmány Eiler Ferencről és Hornyák Árpád munkája a magyar kormány délszláv politikájáról hasonló állami logikákat mutat meg működésükben, tovább bővítve az ágencia elvesztésének/elrablásának történetét.

A harmadik tematikus rész feltétlenül üdvözlendő módon a gazdasági önszerveződésről folyó kutatásokat tartalmazza. A gazdasági dimenzió hangsúlyos szerepeltetése azért is rendkívül fontos, mert nemcsak a kisebbségi és minden társadalmi lét egy fontos komponensét vonja be a történeti kutatás körébe, de, szorosabban véve, azért is, mert egy újabb felületen válik feltehetővé a kérdés a kisebbségi cselekvőképesség és érdekérvényesítés lehetőségeiről. Elsősorban azonban azt kell leszögezni, hogy a tanulmányok többsége nem magyarázza meg, miért az „önszerveződés” az egyetlen főnév a szekció címében. A tanulmányok döntő többsége, így Gaucsík István, Kovács Attila, Simon Attila, László Márton és Oláh Sándort munkája legalábbis olvasatom szerint arról szól, hogy az önszerveződési potenciál miért nem tudott érvényesülni az egyes országokban és korszakokban. Alternatív történetet egyedül Hunyadi Attilának „sikerül” elmondania: ő a két világháború közötti Erdélyt kutatva megtalálja a kisebbségi lét autonóm gazdasági dimenzióját. Egyfelől minden okunk megvan feltételezni, hogy ez a dimenzió – ha sokkal szűkebb korlátok között is – de minden korban és országban létezik, másrészt az is sokatmondó, hogy a többi szerző, nyilvánvalóan témájuk alapos ismeretében, egy másik, domináns dimenzió megragadását választotta, melynek alapvető jellemzője az önszerveződés autonómiáját felszámoló és a gazdasági életet agresszívan átstrukturáló állam.

A fenti tanulmányok további hozzáadott értéke, hogy a napi gyakorlat struktúrái felől közelít a kisebbség történetéhez. Ez azért jelentős, mert a politikai színpadot jellemző kisebbségi elit – többségi politikai szereplők, illetve a vertikális hatalmi működést feltáró kisebbségi társadalom – kormány fogalom-párjai által szétválasztott szereplőket legalábbis kicsit össze képes keverni, sokban árnyalva ezzel múltképünket. Megmutatkozik, hogy szabad gazdasági rendben a gazdaság autonóm logikája párhuzamosan létezik a kisebbségi lét logikájával, azaz egy kisebbségi gazdasági szervezet nem a kisebbség felvirágoztatásáért létezik csak, hanem gazdasági célú társulás (Hunyadi Attila), ahogy az is láthatóvá válik, hogy adott esetben a kisebbséghez való tartozás nem zárja ki az állami hatalom kivetítésében való közreműködést (Oláh Sándor).

A két utolsó tematikus egység az intézmény- és az értelmiségtörténet felé nyit, ám utóbbi maga is sok szállal kapcsolódik a szorosan vett intézménytörténethez, hiszen szereplői az intézmények létrehozói és működtetői vagy a kívülről irányított intézményesülés elszenvedésének kiemelt alanyai (hiszen ők lennének a természetes, így szerepüktől megfosztott, intézményépítők). Nem haszontalan ezen tanulmányok alapján kiemelni, hogy természetesen a történész jócskán képes feltárni különbségeket egyes politikai rendek alternatív politikai identitásokat korlátozó szándékainak eszköztárában. Ebből a szempontból nagyon nagy a különbség a György Béla a romániai Országos Magyar Pártról, Nagy Mihály Zoltánnak a szintén romániai Magyar Népi Szövetségről és Gagy Józsefnek a román kommunizmus korai korszakának egy epizódjáról szóló írásában ábrázolt ellenőrző mechanizmusok között. Az ágencia teljes feltételezésének problematikus volta azonban már abban is megmutatkozik, hogy a román államtörténet korszakváltásai alapvetően átalakítják a kisebbség viszonyát a domináns politikai struktúrákhoz. Pontosabban fogalmazva: az aktuálisan létező rend diktál feltételeket, ezzel már eleve kizárja a kisebbség-állam viszony dialogikus konstruálását. Angyal Béla a két háború közötti Csehszlovákiát megidéző írása pedig ezt azzal árnyalja, hogy bemutatja a magyar pártok stratégiáit a két tituláris nemzete közötti feszültségekkel küszködő államban. Ebben az esetben az *opportunity structure*, azaz a politikai lehetőség-struktúra (Szabó Máté fordításában) pillanatnyi konfigurációja, a többségi hatalmi körön belüli megosztottság eredményez bizonytalan helyzetet, azaz egy működési zavar vezet a kisebbségi ágencia legalább részleges visszanyeréséhez, ahogy ez ideig-óráig a második világháborút maga mögött hagyó, kialakulatlan belső struktúrájú Romániában is történt. Éppen ezért sem ez a szöveg, sem Nagy Mihály Zoltán tanulmányának vonatkozó részei nem gyengítik a kötet legnagyobb része által keltett benyomást, inkább árnyalják azt, a többségi elit működésének és a politikai rend intézményesültségének zavaraiiban találva meg – a kivétel erősíti a szabályt elvének alapján – azt a pillanatot, amikor a kisebbségtörténet általános logikája felfüggesztődik.

Az utolsó rész ehhez a megközelítéshez lényeges hozzájárulást tesz. Az értelmiségtörténet perspektívája megengedi, hogy a kisebbségi (jellemzően reaktív) stratégia mellett az egyén érvényesülési stratégiái is megjelenjenek a látómezőben, rávilágítva arra, hogy az egyén számára a kollektivitással szembeni állami-kormányzati bizalmatlanság az integ-

ráció különböző formáit nem feltétlenül zárja ki. Stefano Bottoni tanulmányának érdeme, hogy bemutatja, hogy verbuválódnak csoportok a romániai kommunista rendszerben, amelyek – ha elsősorban lokális és regionális szinten is – aktívan részt képesek venni a politikai folyamatokban. A szerző ugyanakkor szintén azzal zár, hogy konstatálja a román kommunizmus 1958 utáni elzárkózását a kisebbségi aktivizmus elithez köthető és spontán-társadalmi formáitól egyaránt. Kivételes történetet mond el Novák Csaba Zoltán a megyésítés regionális politikájáról Romániában, az 1968-as évben, amennyiben az általa megvizsgált esetben egy város (Csíkszereda) képes volt társadalmának mozgósítása (tüntetés) és párhuzamos elitakciók révén biztosítani magának a megyeszékhelyi pozíciót. A tanulmány kivételes, mivel a sikeres érdekérvényesítés példáját hozza, és mégis illeszkedik a sorba, mivel az érdekérvényesítés eleve egy, a kisebbség preferenciáinak érvényesülése nélkül formálódó új közigazgatási rend adminisztratív jellegű, ráadásul egy másik magyar város érdekeit (Székelyudvarhely) sértő technikai revíziója, és nem a rend kontúrjaira gyakorolt befolyás – a tanulmány első része ezt messzemenően érzékelteti és dokumentálja. Végül Popély Árpád tanulmánya érdekesítő módon mutatja be, hogy a nemzeti diskurzus hogyan jelenik meg a magyar kommunizmus legsötétebb korszakában a kommunista anyaország belső diplomáciai diskurzusában, valamint a szlovák kommunisták belső vitáiban. Elutasítás és integráció itt abban az értelemben jelenik meg, hogy a kommunizmusok nyelvei egyszerre utasítják el a hagyományos nemzeti beszédmódok továbbvitelét (például burzsoá nacionalizmusként aposztrofálva azokat), ám ezzel egyidőben integrálják is a nemzeti kérdéssel való foglalkozás amúgy hiperburzsoá hagyományát saját kompetenciák közé, persze anélkül, hogy a kérdés relevanciáját explicit módon elismernék. A külső és belső hatalom tehát, a kötet egyéb tanulmányaira visszagondolva és Popély Árpád anyagát ezek kontextusában olvasva, régi logikájával működik, a belső önpozicionálás és a külső támaszkeresés szintén korábról ismerős stratégiáit követi a magyar kisebbségi elit is. Ezekben a tanulmányokban a bizonytalanság inkább a lokális és az egyéni szinten azonosítható: karrierszemponatok, kooperáció és érdekképviselés az egyes szereplők számára nagyon is valós választásokként jelennek meg, ám minden esetben változatlan a háttér – a központi rend önérvényesítésének, a kisebbségi preferenciákat nem egyszerűen elnyomó, de azokat felszámolni kívánó keretében értelmeződik a magyar politikai értelmiség mozgása.

E részletekre és árnyalatokra érzékeny, ám erős általános benyomást hátrahagyó jelentős gyűjteményre (is) reflektál Horváth Sz. Ferenc rövid tézissorozata a kötet végén. A szöveg legalábbis furcsa, sok tucat tézis és altézis sorjázik, igazából egyszerre be sem fogadható módon. A szerző sajnos nem könnyíti meg a lényeges elemek hüvelyezését azzal, hogy sok, az olvasói figyelemmel visszaélő általános közhelyt szerepeltet. Ezt az eljárást utóbb a specifikusan kisebbségtörténeti tézisek legitimálják – azt lehet mondani ugyanis (vállalva, hogy ezzel a szerzői szándékon erőszakot teszek), hogy a tézisek alapvető állítása szerint a magyar kisebbségtörténet azért nem működik megfelelően (mint beszédmód és mint kutatási program), mert a történetírói praxis említett közhelyes aspektusait nem érvényesíti. A részterület hiányosságainak forrása az amúgy mindenki által reflexió nélkül elfogadott általános gyakorlati maximák figyelmen kívül hagyása a kisebbségtörténet továbbírása során. A tézisek között egészen a 4.2.2. téziséig kell utat vágni annak, aki rá akar lelni arra a kulcsmondatra, mely előírja, hogy „az új perspektíva [...] a passzív áldozatszerep legitimálása helyett azokra a momentumokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a kisebbséget aktív, cselekvő csoportként mutatják”. Ez a tézis erőteljes megkérdőjelezése az ágencia-vesztés cselekménye köré szőtt elbeszélésmódnak, amelyet – általában kvalifikálva – a legtöbb szerző alkalmaz. A tézist megelőző és követő egyéb tézisek maguk is leszögezik azt, hogy a kisebbség adott politikai lehetőség-struktúráján belül kénytelen működni – de, működik. Engedtessek meg, hogy ebben a vitában ne kelljen állást foglalni. Bizonytalan ugyanis, hogy hol a határ a strukturális adottságok jelentette korlátozó kényszer (*constraint*) és a politikai intézmények által kijelölt arénákban kifejtett tevékenység aktív aspektusa, az ágencia működése között. Ez ugyan nagy hagyományokra tekint vissza az egyik ún. új institucionalista kutatási irány, a *historical new institutionalism* berkein belül, ám ne feledjük, hogy ezen elmélet forrása az amerikai Kongresszus tanulmányozása, azaz egy rendkívül jól definiált arénaegyüttes, amelyben a politikai cselekvés kereteit jelentő intézményi normák és az egyén, illetve csoport közötti interakció sokkal könnyebben ragadható meg, mint a többszörös, esetleg függetlenül kialakult elemekből felépülő intézményi környezetben működő kisebbség, melyet egyaránt képvisel a történelemben saját társadalmá, egyes elitcsoportjai és az elit egyes tagjai. Éppen emiatt nem vállalkoznék arra sem, hogy megállapítsam, a szerző szerint a kötetben előtte szereplő tanulmányok megfelelnek-e ennek az előírásnak.

Mindössze annyi szögezhető le, hogy Horváth Sz. Ferenc tézisei általában véve megfogadandók, ahogy megfogadandók azok a módszertani implikációk, amelyeket felvet. Ha ugyanis a szövegekről e világos szempontok alapján nehezen mondható ítélet, úgy – a téma nehézségei ellenére is – mindenképpen indokolt a kutatások során a történeti perspektíva minél explicitebb teorizálására törekedni. Ha valaminek a hiánya a meglepetés erejével hat a kötetben, úgy az elsősorban ennek a szándéknak a hiánya. Gyökereiben számos perspektíva felfedezhető: Eiler Ferenc elindul a komparatív tanulmányok útján, de megközelítésében a komparatív perspektíva alkalmazását nem formalizálja, nem konstruál explicit szempontrendszert az összehasonlításhoz. Az olvasó ettől a tanulmányt élvezi – csak éppen maga konstruálja meg a szerző feltételezett szempontrendszerét az olvasás folyamatában. Gagyfi József kognitív szociológiai/antropológiai megközelítése jóval explicitebb, ahogy Bárdi Nándor szintén jól körülírja, ha elszórt megjegyzésekben is, egy kisebbségi intellectual history működésének feltételrendszerét. Ezek azonban a kivételek. A többség a kisebbségtörténet teorizálásától való tartózkodása azt eredményezi, hogy a történetírói működés kontextusát az olvasó teremti meg, ő mérlegeli, hogy az olvasott szöveg például Horváth Sz. Ferenc téziseivel milyen viszonyban van. Félreértés ne essék, ettől egy tanulmány lehet tanulságos, árnyalt és pontos, amint ez a kötet szövegeire általában véve igaz is. Ha azonban a szakma állásának bemutatása, a *state of the art* nevű új tudományos műfaj művelése is cél, úgy ez nem végezhető el a reflexió nyelvén a történész mesterségébe való becsatornázása nélkül. Ráadásul, és ez hosszú távon még fontosabb, nehezen képzelhető el, hogy a kisebbségtörténet erről a pontról úgy léphessen tovább, hogy nem kínál bizonyos versengő előnyöket kínáló módszertanokat, paradigmatisztikus kérdésfeltevéseket, melyek a klasszikus történeti elemzés nyelvéhez képest lehetővé teszik az olyan kérdések explicit kezelését, mint amelyeket Horváth Sz. Ferenc váratlanul feltesz a kötet végén.

A fentiek fényében még egyszer fel kell tenni a kérdést, meggyőző-e az ágencia-nélküliség nagyvelbeszélése mint a kisebbségtörténet művelésének formája? Ez alighanem végérvényesen a vélemények birodalmába vezet, ám ennek ellenére megkockáztatom, hogy önmagában ezzel nincs gond. Elfogadható – miért is ne lenne? – hogy egy történeti episztémé művelői egyebek mellett ennek a műveiket sok szempontból meghatározó mélyszerkezeti jellemzőnek az adoptálásával működnek. A kérdés ugyanis aligha az, hogy a poétikai horizontok narratív-mitografikus

jellege (amely a tézisek provokatív szerzőjét is motiválja) mint olyan kiiktatható-e. Ám minden módszertani finomítása, minden alkalmazott társadalomtudományi perspektíva olyan kérdésfelvetéseket ír elő, amelyek nem ebből a narratív magból fakadnak – azaz kvalifikálják azt, ahelyett hogy egyszerűen belső logikáját örökítenék tovább. A kötet tanulása szerint a kisebbségtörténet művelőiben erre – a saját perspektíva fel függesztésére, az empíria kritikai beépítésére – nagyon is van hajlandóság, hiszen így vagy úgy, de szinte minden szöveg azonosít olyan mozzanatot, amely az ágencia-nélküliség tézisével szemben más szereplőképet sugall. A recenzió megérzése csak az, hogy ezen az úton továbbmenni legalábbis lényegesen könnyebb lenne a saját, történelmi pozícióra való reflexió, az egyén, a csoport és a struktúra viszonyrendszerének egyes dimenzióit megszólíthatóvá tevő modellek tudatosabb alkalmazása révén.